

UOT 94(479.24)

SARA HACIYEVA

**NAXÇIVAN DİYARINDA SƏNƏTKARLARDAN TOPLANAN VERGİLƏR
(XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ)**

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında sənətkarlardan yığılan vergilərdən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlıq müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. İnkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən həm dövlət qurumları, həm də sənətkar və tacirlər yararlanmışlar. Ümumiyyətlə sənətkarlığın inkişafı həm ölkənin inkişafına, həm də insanların yaşam tərzinə müsbət təsir göstərmişdi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XVIII-XIX əsrlərdə də sənətkarlardan həm natura, həm də pul formasında vergilər alınmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, sənətkarlıq, vergi, rüsum, məhsul.*

Məlumdur ki, vergilər hər bir dövlətin büdcəsini təmin edən mühüm mənbələrdən biridir. Hələ orta əsrlər dövründən digər sahələrlə yanaşı sənətkarlardan da müxtəlif adlar altında vergilər toplanırdı. Əsnaf təşkilatları adı altında birləşən sənətkarların üzərinə vergi ustaların sayına görə təyin edilirdi [15, s. 123, 124]. Hər bir sənətkar, xırda tacir, xüsusi sənət və ticarət vergiləri (dəzgahbaşı, toxucu pulu və s.) ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi digər vergiləri də verməli idi [2, s. 259]. Səfəvilər dövründə dövləti-aliyə xidmət üçün bir çox vəzifə sahibləri var idi ki, bunlardan biri də kələntərlik vəzifəsi idi. Kələntər sənətkar təşkilatlarının başçılarından, şəhər məhəllələrinin rəhbərlərinin (kəndxuda) təyin olunmasına nəzarət edir, şəhərin maliyyə işlərini nizamlayır, bazara nəzarət edir, tacir və sənətkarlardan vergi toplayırdı [9, s. 118]. Həmçinin darğalar tutduqları mövqedən istifadə edərək, xırda sənətkar və tacirləri sıxışdırır, onların üzərinə qoyulan vergiləri çoxaldırırdılar [5, s. 59].

1565-ci ilədək ticarətdən və sənətkarlıqdan əldə olunan tamğa şəhər əhalisinin başlıca vergisi olmuşdu. Tamğa ticarət və istehsal edilən sənətkarlıq malları satılarkən onların üzərinə qoyulan vergi olub, əsasən, pul ilə yığılırdı [6, s. 58]. Bu vergi böyük məbləğ təşkil edir, şəhərlərdə sənətkarlığın və ticarətin inkişafı prosesinə əngəl törədirdi. Səfəvi şahı bir sıra vergiləri, o cümlədən də şəhər əhalisindən-sənətkarlardan və tacirlərdən alınan tamğa vergisini, qeyd edilən tarixdə ləğv etdi [16, s. 265-291; 8, s. 36-37].

Tamğanı daha mülayim vergi – boniçe əvəz etdi. Ağır verginin ləğv olunması şəhər həyatının inkişafına təkan verdi. Sonrakı dövrlərdə (XIX əsrdə) “boniçe”nin torpaq vergisi (renta) kimi alınması haqqında da məlumatlar vardır. Bununla yanaşı aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, “boniçe” ayrıca bir institut kimi kənd icmaları üçün xarakterik olmamışdır. XVIII əsrə aid olan öyrənilmiş sənədlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu termin ancaq şəhərlər üçün xarakterik idi. Yaxın sonrakı dövrlərin tarixi sənədləri “boniçe”nin kənd vergi sistemi ilə əlaqəsinin də olduğunu bildirir. Lakin bu, sosial dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq şəhər həyatının tənəzzülə uğraması ilə əlaqəli ola bilərdi. Görünür tacir-sənətkar əhalinin sosial tərkibində baş vermiş deformasiya “boniçe” institutunun da deformasiyaya uğramasına səbəb olmuş, lakin bəzi yerlərdə müəyyən sahələrdən alınan vergi forması kimi saxlanılmışdır. Mənbələrin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, “boniçe” ardıcılıqdan uzaq olmuşdur. Demək olar ki, bütün sənətkarlar üzərinə qoyulmuş vergi kimi təqdim edilmişdir. Rafael dyü Mani bazardan və sənətkarlardan alınan “boniçe”nin xüsusi xəzinə gəlirlərinə bölündüyünü bildirir.

XVIII əsrdə Azərbaycana səyahət etmiş fransız səyyahı Tavernye yazırdı ki, çoxsaylı sənətkar sexlərinin illik ödədiyi vergi “boniçe” adlanırdı. Hər iki müəllif “boniçe”nin əsnaflardan alınan vergi növü olduğunu müəyyənləşdirmişdir [15, s. 163-164]. Müxtəlif mənbələrdən toplanmış materiallardan aydın olur ki, “boniçe” sənətkar vergisi kimi birmənalı olaraq dəyərləndirilmişdir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XVIII-XIX əsrlər dövründə də sənətkarlardan həm natura, həm də pul formasında vergilər alınmışdır. Hələ XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin hökmdarları xalça ixracının xəzinə üçün mühüm gəlir mənbəyi olduğunu yüksək qiymətləndirərək, əhalidən alınan vergilərin bir qisminin də yüksək bədii səviyyəli xalçalarla ödənməsinə başlaması olmuşdur. Dünyada ən zəngin monarx sayılan və deyildiyinə görə özü xalça toxumağı xoşlayan I Şah Abbas (XVI əsrin sonları-XVII əsrin əvvəlləri) əmr etmişdi ki, bir çox mərkəzlərdə təsdiq olunmuş eskizlər və kompozisiyalar üzrə xalçalar toxunan dövlət xalça emalatxanaları yaradılsın. Həmin dövrdən “kənd xalçaçıları şah torpaqlarından istifadəyə görə icarə haqqını çox zaman xalçalarla ödəyirdilər”. Vergilərin xalçalarla ödənilməsi sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. Yerli xanlar XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində vergiləri xalçalarla alır, sonra həmin xalçaları ixrac edirdilər [3, s. 12, 21].

Tədqiq olunan dövrdə bölgədə boyaqçılıq sənəti ilə məşğul olan sənətkarlardan da vergi alınması haqqında məlumatlar vardır. Bu cür statistik məlumata “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə rast gəlinir. Həmin mənbəyə görə, 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərində illik gəliri 1200 ağca olan boyaqxanalar fəaliyyət göstərmişdi. Həmin dövrdə Osmanlı vergi orqanları bu boyaqxanaların hər birindən 120 və ya 240 ağca həcmində vergi toplamışdır [13, s. 30, 159-160]. C.Mustafayev yazır ki, “digər xanlıqlarda olduğu kimi Naxçıvan xanlığında da boyaqçılıqla bağlı olan vergi maddəsi icarəyə verilirdi. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından 5 il əvvəl, daha doğrusu 1823-cü ildə boyaqçılıq maddəsi ancaq Naxçıvan mahalında 1480 manata icarəyə verilmişdi. Xanlıqda “heç kim icarədara müəyyən olunmuş vergini ödəmədən hər hansı məhsulu boyamaq hüququna” malik deyildi. Müəyyən edilmiş qaydalara görə nəinki şəhərlərdəki müstəqil boyaqxanalarda, eləcə də boyamanın ev şəraitində aparıldığı kənd yerlərində uzunluğu 10 arşın olan pambıq parçanı boyamaq üçün icarədara 32 qəpik, ipək və yun ipləri boyamaq üçün isə 20 qəpik məbləğində pul ödəmək tələb olunurdu” [11, s. 103; 14, s. 83].

Xanlıqlar dövründə də vergi sistemi əsasən qorunub saxlanmışdı. Müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər sənətkarlar və tacirlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndə verilən məlumata görə Naxçıvan şəhərində “boyaqçılıq maddəsi” adlanan bölmədə icarədarın hər 10 arşın ipək parçanın boyanması üçün 20 qəpik həcmində vergi alınmışdır [15, s. 112]. Ordubad dairəsində çadranın və ya nazik bez parçanın boyanması üçün gümüş pulla 40 qəpik, 7 arşın bezin bürmetə boyanması 12 qəpik, mavi rəngə boyanması üçün 8 qəpik, 4 stil (2 funt) ipin göy rəngə boyanması üçün 46 qəpik, mavi rəngə boyanması üçün 20 qəpik, 5 arşın bez parçanın saya boyanması üçün 6 qəpik həcmində vergi ödəmək tələb olunurdu [17, s. 209; 10, s. 141].

XVIII əsrin 20-30-cu illərində olmuş Osmanlı istilasından sonra dövrdə şəhərdə pambıq parça istehsalının geniş miqyas almasını bez parçaların satışı zamanı toplanması nəzərdə tutulan xüsusi “bez damğası” (“tamğai-kirbas”) adlı vergi maddəsinin təsis olunması da təsdiq edir. Osmanlı hakimiyyət orqanları bu maddəni hər il 12 min ağcaya müqatiyə verirdilər [13, s. 30]. Məlumdur ki, müqatiələr dövlətə aid olan gəlir mənbəyinin müəyyən bir ödəniş müqabilində müvəqqəti və ya icarəyə verilməsinə nəzərdə tutan gəlir mənbələrindən biridir. Şəhərin ticarət və sənətkarlıq sahələri üzrə vergilərin “müqatiə” qrupuna daxil edilməsi bu sahələrin mültəzimə (icarəyə götürən şəxsə) verilməsini deməyə əsas verir.

Tədqiq olunan dövrdə sənətkarlıq sahələrindən alınan vergilər içərisində dabbağlıq sənəti ilə məşğul olan sənətkarlardan alınan vergilər də diqqəti cəlb edir. Bəhs olunan dövrdə maldarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı dabbağların xammala olan ehtiyaclarını yetərinə yerinə yetirirdi. Xanlıqlar dövründə dövlət həm gön-dəri məmulatlarının istehsalına, həm də satışına görə xüsusi vergilər müəyyənləşdirmiş və onların toplanmasını ayrı-ayrı şəxslərə iltizama vermişdi. 1823-cü ildə hazırlanmış iltizam maddələri haqqındakı cədvəldə bütün Naxçıvan dairəsi üzrə gön-dəri məmulatı istehsalına görə gümüş pulla 260 rubl məbləğində vergi toplanılması müəyyənləşdirilmişdi [17, s. 180]. Həmin qaydalara görə, dabbağ emal edib satışa çıxardığı hər ədəd camış dərisinə görə 35 qəpik, qoyun dərisinə görə isə 10 qəpik həcmində vergi ödəməli idi [17, s. 112]. Ordubadda da bu vəziyyət oxşar idi. Burada gön-dəri məmulatlarının emalına və satışına görə illik iltizam maddəsinin həcmi gümüş pulla 200 rubl (50 tümən) müəyyənləşdirilmişdi. İltizamçı hər camış dərisinə görə gümüş pulla 60 qəpik, hər öküz dərisinə görə isə 30 qəpik həcmində vergi toplayırdı [17, s. 217; 10, s. 132]. Hər bir sənətkar və tacir üçün külək adlı vergi qoyulmuşdu. Ödənilən vergilərin miqdarı belə idi: qırmızı rəngli mallarla ticarətə görə – 10 qəpik, meyvə ticarətinə görə – 14 qəpik, kiçik mallar üçün – 10 qəpik, dəri ticarəti üçün – 10 qəpik, toxucu, papaqçı və yun ip toxuması işi üçün – 10 qəpik və s. [17, s. 212-113].

Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın “Dəstur-ül-əməl” qanunlar külliyyatında bazar darğasının xeyrinə yığılan aşağıdakı darğalıq vergilərinin adları sadalanır: Qapan pulu (malların çəkilməsi üçün), mal-qara satışı üçün dəllalxana gəliri, ət satanlardan qəssab pulu, dabbağxanalardan dabbağxana gəliri, müxtəlif xarakterli boyamalar üçün – boyaqxana pulu, xəzinə torpaqlarında olan dükanlardan dükan pulu və s. vergilər toplanırdı [1, s. 158]. Bəhs olunan dövrdə dəzgahlarda ipək toxuyan hər bir sənətkardan mancanaq pulu adı altında vergi alınır. Həmçinin, toxuculuqla məşğul olan sənətkar bütün il boyu xəzinəyə 4 manat 80 qəpik, yalnız qış aylarında bu sənətlə məşğul olan şəxs isə dövlətə 2 manat 40 qəpik verməli idi. Toxuculuqla qış aylarında əkin sahələrində işləməyən kəndlilər də məşğul olurdular. Naxçıvan xanlığında satılan bütün mallardan 6 qəpik vergi alınır.

Karxana xərci – ipək əyirən və başqa emalatxanalardan toplanan vergi Naxçıvan xanlığında bez toxuyan hər toxucudan dəzgahı üçün ildə 2 man., hər mancılıqdan isə 8 man. alınır. Əgər darğalıq natura şəklində toplanırdısa, onda bu vergi məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi. “Darğalar həm XVIII əsrdə, həm də işğaldan sonra əhalini bəylərdən az istismar etmirdilər”. Xanlıqlarda darğalıq eyni həcmdə yığılmırdı. Bakı xanlığında o, hər cüt üçün 5 batman buğda və 5 batman arpadan ibarət idisə, Naxçıvan xanlığında yığılan məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, götürüldükdə, əksər xanlıqlarda və mahallarda darğalıq vergisinin 80 faizi isə pulla ödənilirdi. Naxçıvan xanlığının Naxçıvan mahalından xan xəzinəsinə hər il 146 min manatlıq, Ordubad mahalından isə 54,1 min manatlıq müxtəlif vergilər və mükəlləfiyyətlər daxil olurdu [1, s. 174, 79].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Xanlıqlar dövründə son dərəcə mürəkkəb vergi sistemi mövcud olmuşdu. Lakin həmin sistem ciddi şəkildə gözlənilirdi. Çar hökuməti isə həmin sistemi saxlayaraq, ona bir qarmaqarışıqlıq gətirmişdi və həmin sistemi son dərəcə qaba müstəmləkə əsarəti ilə daha da ağırlaşdırmışdı [7, s. 115]. Sənətkarlardan vaxtılı-vaxtında vergi almaq məqsədilə onlara öz mallarını əsasən bazar və karvansaralarda satmağa icazə verilmişdi. Ticarətdə olduğu kimi sənətkarlığın da mərkəzi bazar idi. Məhz buna görə də sənətkar dükanlarının bir hissəsi bazarda cəmləşmişdi. Sənətkarların və tacirlərin bir bazarda cəmləşməsi yerli hakimlərin daxili siyasətinə uyğun gəlirdi, çünki belə olduqda tacir və sənətkarlara

dövlətin nəzarəti daha asan olur, fərdi sənətkarlar öz mallarını istədikləri kimi sata bilmir və vergi toplanması işi də asanlaşır [9, s. 105]. Lakin bütün bu maneələrə baxmayaraq Azərbaycanca və həmçinin Naxçıvan diyarında sənətkarlıqla yanaşı, həm daxili, həm də xarici ticarəti inkişaf edirdi.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında sənətkarlıq müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. İnkişaf etmiş bu sahədən isə həm dövlət qurumları, həm də sənətkar və tacirlər yararlanmışlar. Ümumiyyətlə sənətkarlığın inkişafı həm ölkənin inkişafına, həm də insanların yaşam tərzinə müsbət təsir göstərmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalı F. XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər: Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 280 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
3. Azərbaycan xalçası: bibliografiya / Tərtibçi-müəllif K.Tahirov, red. G.Səfərəliyeva. Bakı: M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 469 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
5. Əliyev F. XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Elm, 1960, 110 s.
6. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulunun Əhsənüt-təvarix əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, 151 s.
7. İsmayılova S. Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi şərtləri (XIX əsrin birinci yarısı // Bakı universitetinin xəbərləri, 2013, № 2, s. 113-119.
8. Məmmədova Ş. "Xülasət-ət təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 117 s.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1976, 158 s.
10. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
11. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s. 92, s. 83.
12. Mustafayev S. Naxçıvan şəhərinin sənətkarlıq həyatı (XVIII-XIX əsrlər) // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix). Naxçıvan: Tusi, 2017, № 3, s. 249-255.
13. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
14. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
15. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: ЭЛМ, 1987, 212 с.
16. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
17. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Григорьев. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

Sara Hacıyeva

**TAXES COLLECTED FROM ARTISANS IN THE NAKHCHIVAN
REGION IN THE XVIII-XIX CENTURIES**

The article deals with the taxes levied from the craftsmanship in the Nakhchivan region in the 18th-19th centuries. It was noted that craftsmanship in Nakhchivan was developed at a high level, taking into account certain exceptions. Both state agencies, artisans and merchants have benefited from the advanced craftsmanship. Generally, the development of craftsmanship had a positive impact on both the country's development and people's lifestyle. In the 18th-19th centuries, as in the previous periods, artists give natural and cash taxes.

Keywords: *Nakhchivan, craftsmanship, tax, duty, product.*

Сара Гаджиева

**НАЛОГИ, СОБИРАВШИЕСЯ С РЕМЕСЛЕННИКОВ
В НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ В XVIII-XIX ВВ.**

В статье рассматриваются налоги, взимаемые с ремесленничества в Нахичеванской области в XVIII-XIX веках. Было отмечено, что мастерство в Нахчыване было развито на высоком уровне с учетом некоторых исключений. И государственные агентства, ремесленники и торговцы извлекли выгоду из передового мастерства. В целом развитие мастерства оказало положительное влияние как на развитие страны, так и на образ жизни людей. В XVIII-XIX веках, как и в предыдущие периоды, из ремесленников получали как природные, так и наличные налоги.

Ключевые слова: *Нахчыван, сфера ремесленничества, мастерство, налог, пошлина, товар.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.06.2020

Son variant 14.08.2020